

Mariazell és Magyarország

EGY ZARÁNDOKHELY EMLÉKEZETE

Kiállítás
a Budapesti Történeti Múzeum
Kiscelli Múzeumában

MARIAZELL MAGYARORSZÁGI FILIÁCIÓI A 18. SZÁZADBAN

A dömölki zarándokhely létrehozója: Koptik Odó

A mariazelli zarándoklatok intenzitásának csökkenése a 18. század közepén szorosan összefügg Mariazell legjelentősebb magyarországi filiaciójának, a dömölki zarándokhelynek a keletkezésével. Dömölk a viszonylag későn keletkezett 18. századi kultushelyek csoportjába tartozik. A késői megjelenés a kultusz rendkívül gyors felívelésével párosul, melynek legfontosabb összetevője Koptik Odó, a Mariazellt gondozó Sankt Lambrecht-i bencés apátság szerzetesének kultushelyet alapító és szervező tevékenysége. Ehhez járul a hely kedvező földrajzi fekvése; a nyugati országhatárhoz viszonylag közel, vegyes vallású és etnikumú területen található, melyen a felekezeti arányok a 18. század közepére nagyjából megszilárdultak, a társadalmi és gazdasági modernizáció előrehaladt, s még nem volt olyan zarándokhely, amely lokális hatókörén túlnyúlva meghatározó vonzerővel hatott volna az egymással érintkező nyugat- és délnyugat-dunántúli kistájak lakosságára. A gyors felívelés harmadik összetevője, hogy Dömölk kultikus előképe a Habsburg Birodalom legjelentősebb dinasztikus zarándokhelye volt. Koptik a mariazelli kegyszobor másolatát helyezte el a dömölki kápolnában, s a templom és a kolostoregyüttes tervezésében, valamint a kultusz terjesztését szolgáló eszközök megválasztásában egyaránt mariazelli mintákat tartott szem előtt. Az elpusztult dömölki apátság helyreállítása címen először kápolnát, majd templomot és kolostort épített,¹ mely körül hamarosan zarándoklatok alakultak ki, s a hely néhány év alatt Mariazell magyarországi riválisává, az egyik legjelentősebb dunántúli búcsújáráhellyé vált. Ezzel rövid időre átvette a szerepet, melyet a 17. század második felében és a 18. század első évtizedeiben Mariazell töltött be a magyarországi zarándoklatok fellendülésében.

Koptik 1692. október 18-án született a dél-csehországi Klattauban (Klatovy).² Gyermek- és ifjúkorának meghatározó élményei lehettek a szülővárosa vérző Mária-képe (a réi kép másolata) körül

1685-től kibontakozott zarándoklatok, melyeknek fontos szerepe volt a környék rekatolizációjában. Koptik a gimnázium után bölcséletet és jogot tanult a salzburgi egyetemen, majd 1713. január 2-án belépett a Sankt Lambrecht-i bencés apátságba. 1717. február 20-án szentelték pappá Grazban. Ezt követően különféle lelkipásztori feladatokat látott

A celldömölki kegyszobor

el Stein faluban, majd hosszabb ideig Mariazellben. 1732 körül a Mürz-völgyi Neuberg ciszterci apát-ságában, majd 1733 ősztől a salzburgi egyetemen bölcseletet, 1734 ősztől ugyanott öt évig kontro-verziát tanított. 1736 elején a protestantizmus visszaszorítása érdekében létesítendő bencés missziós házak ügyében Magyarországra jött, és Sajghó Benedek pannonhalmi főapát segítségét kérte. A következő évben a külföldön látott akadémiák mintájára nemesi kollégiumot hozott létre a salzburgi egyetem mellett.³ A főapát 1739 elején a dömölki apáti címet adományozta neki, ekkor ő a magyar bencések közé lépett, és Pannonthalmára jött. Amikor ráébredt, hogy az apáti cím mögött csupán egy elpusztult középkori apátság romjai állnak, s az apátság javadalmát nem élvezheti, vissza akart menni Salzburgba. Az egyetem rektora azonban felszólította, egyelőre ne térjen vissza. Ezután Dömölkre ment, s az egykori apátság romjai közelében kápolnát épített a magával hozott mariazei szobormásolatnak. A szobor körül hamarosan rendkívüli események történtek, és zarándoklatok alakultak ki.

1739 őszen Koptik Apponyi Lázár gróf kérésére és költségén annak két fiát Rómába kísérte. Római tartózkodását többek között felhasználta arra, hogy megszerezte Szent Félix katakombaszent ereklyéjét, melynek ünnepélyes elhelyezése 1751-ben döntő lökést adott a homokkomáromi zarándokhely kialakulásához.⁴

1743-ban ismét Dömölkre ment. Rendbe szedette a kápolnát, és a kultusz újjáélesztésén fáradozott. Támogatója, Zichy Ferenc győri püspök több vizsgálatot végzett a dömölki szobor ügyében, csodatévőnek nyilvánította, majd 1745. november 17-én elrendelte a szobor kitételét nyilvános tiszteletre.⁵ Sajghó főapát Dombi Mihály győri kanonokkal együtt azonban nem fogadta el a dömölki jelenségek csodás voltát, és más kifogása is volt Koptikkal szemben. Koptik több év múlva, terjedelmes apologetikus kéziratában válaszolt a vele szemben megfogalmazott vádakra, rendszerbe foglalta és pontról pontra cáfolta azokat.⁶ A kézirat egyrészt rávilágít az apát és a főapát konfliktusának részleteire, másrészt megragadhatóvá teszi a dömölki zarándoklatokkal, csodákkal, illetőleg a mágiával, ördöggel kapcsolatos hagyományos és felvilágosult egyházi elképzelések összeütközését.

A dömölki kápolna mellett Erdődy György és felesége, Esterházy Terézia kegyúri támogatásával és a zarándokok adományaiból 1747 tavaszán új templomot és kolostort kezdett építeni. A szobrot a következő év szeptember 15-én több tízezer zarándok jelenlétében helyezték át a templom főol-

tárára. Koptik mindent megtett a zarándoklatok föllendítésére: búcsúengedélyeket szerzett, társulatokat alapított, különféle nyomtatványokat adott ki, s a zarándokok ellátására saját hatáskörét túllépve novíciusokat és papokat akart nevelni. Emiatt kapcsolata a főapáttal végleg megromlott.⁷ Az ügy a királynő elé került, Sajghó vizsgálatot indított Koptik ellen. Mária Terézia azzal zárta le a vizsályt, hogy 1750. október 13-i rendeletével a pannonhalmi főapátság költségén a göttweigi apátságba küldte Koptikot, a dömölki apátságot egy ideig a kancellária felügyelete alatt kormányoztatta, a főapátnak pedig meghagyta, hogy a megsértett győri püspököt kövesse meg, és hagyjon föl vádaskodásaival. A jószágkormányzó jelentése⁸ nyomán Koptiknak királyi rendeletre ismételten igazolnia kellett magát és az apátság anyagi ügyeit, a főapát pedig eleinte vonakodott megfizetni a tartásdíjat. Utolsó éveit saját igazának védelmében és szegénységben teltek.⁹ Szeretett volna visszamenni Dömölkre, de ismételt kérése ellenére sem hagyhatta el Göttweiget. Itt halt meg 1755. október 24-én.

Koptik irodalmi működése és a dömölki események eszmei háttere

Koptik jelentős terjedelmű írói, történetírói munkásságot fejtett ki. Ennek jellemzői a témák és műfajok ismétlődése, a klasszikus műfajok mellőzése, a tudományos és áhítati célkitűzés sajátos keveredése, valamint a kéziratban maradt és befejezetlen munkák magas aránya. Munkái legterjedelmesebb csoportját a zarándokhelyekkel kapcsolatos nyomtatványok és kéziratok alkotják.

Időrendben haladva az első a Mariazell történetét feldolgozó monumentális kézirat; a hét ívrétű kötetet Koptik mariazei tartózkodása alatt, 1727–1732 között írta latin nyelven. A szöveget számos rajz és beragasztott metszet illusztrálja. Az *Atlas Marianus*-eszme regionális megvalósítását célzó mű a zarándokhely történetével kapcsolatos, és a körülbelül az előző száz év alatt folyamatosan készült kéziratok és nyomtatott munkák reprezentatív összegzését adja. A köteteket illusztráló tollrajzokat valószínűleg részben maga Koptik készítette, ezek felirataiban azonban csak részben készültek el. Egy részüknek rézmetszetek szolgáltak előképül, másikkal valóság után készült, s meglévő épületeket, szobrokat ábrázol, legnagyobb hányaduk a szövegekben leírt események szabad elképzelésen alapuló adaptációja. A rajzok között több magyar vonatkozású mű található. Az első két kötet Mariazell és a vonzáskörébe tartozó terület történetét be-

S. Maria Cell zu Dömölck. Hírlevél illusztrációja, 1745, fametszet. Synopsis Historica de situ, ortu, progressu S. Cellae Marianae in Hungaria [...] campo Dömölkiensi; in qua (ut decretum episcopale [...] die 17. Nov. 1745 Jaurini emanatum testatur) [...]. Pannonhalmi, Főapátsági Levéltár. Actorum Abbatiae Dömölkiensi, Fasc. 2. Nr. 1.

széli el. (vö. kat. IX–4.) A második kötetből említést érdemel Christoph Haizmann 1669-ben az ördöggel kötött szövetségének és csodálatos megsza- badulásának gazdagon illusztrált, nevezetes története.¹⁰ A harmadik kötet az egyházi rend, a negyedik a világi uralkodók és előkelők, az ötödik az osztrák uralkodóház tagjainak Mariazellhez fűződő kapcsolatát mutatja be.¹¹ (vö. kat. IX–5, III–11.) A hatodik kötet a zarándokhelyen feljegyzett csodákat dolgozza fel, a kötet második részében a csoda-elbeszélésekben szereplő nemesi családok címerrajzai találhatóak.¹² Az utolsó kötet a jeles családok által felajánlott fogadalmi adományokat sorolja fel a családok nevének betűrendjében. A szöveget a családi címerek rajzai illusztrálják.¹³

Koptik művei között külön csoportot alkotnak a Dömölkre vonatkozó nyomtatványok és kéziratok. A nyomtatványok kivétel nélkül név nélkül jelentek meg, de nagy valószínűséggel Koptiknak tulajdoníthatók, illetve az ő ösztönzésére készültek. Többségük kis terjedelmű kiadvány: latin, német és magyar nyelvű hírlevél, ponyvafüzet, gyónócédula és ún. búcsús kép a dömölki szobor ábrázolásával.¹⁴ Ezenkívül egy német nyelvű mirákulumos könyv tartozik ide.¹⁵ Elsősorban a hely ismertté tételét és a kultusz növelését szolgálták, s az 1745-ös püspöki vizsgálatok és az 1748-as áthelyezés körüli időben jelentek meg. A történeti hitelesség igényével fellépő hírlevelek és a mirákulumos könyv középpontjában a hely eredetének, az egyházi vizsgálatoknak, a csodáknak és tanúsítványoknak, valamint az átvitelnek és a kultusz nagyságának a leírása áll. A mirákulumos könyvet a győri püspök engedélyével adták ki. Ebben a mirákulumos tanúsítványaihoz, melyek a hitelesítő hivatkozások szerepét töltik be, különféle reflexiók, elmélgedések kapcsolódnak. A magyar nyelvű hírlevél részletesen tájékoztat a hely megközelítési lehetőségeiről, az út mentén található vendégfogadóról és a zarándokok helyszíni ellátásáról is.¹⁶ Mindezek a nyomtatványok a főapát engedélye nélkül jelentek meg, s nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Koptik és a pannonhalmi főapát viszonya nyílt összetűzéssé változott.

A Dömölkkel kapcsolatos kéziratok egyik részét a mirákulum-feljegyzések gyűjteményei alkotják: többféle formában, nyelven és változatban,¹⁷ melyekhez egy disztichonokban írt latin költemény kapcsolható a kegyszoborról.¹⁸ Ide sorolható egy 1752-ben Göttweigben keletkezett terjedelmes kézirat, melyet Koptik önmaga, a dömölki csodák és kiadványok védelmében készített.¹⁹ Ez az utolsó nagyobb, összefüggő műve, melynek egy példányát Pannonhalmára is megküldte. Csupán közvetve kapcsolódik a dömölki zarándokhelyhez Koptik göttweigi kézírathagyatéka.²⁰

A dömölki kultuszhely

Koptik a mariazeili kegyszobor másolata számára a mariazeili templom mintájára építtetett templomot. Bár a dömölki templom mérete kisebb, de alaprajza, felépítése és belső berendezése a korabeli leírás szerint – ha lényegesen szerényebb volt is, de – nagy vonalakban megegyezik a mintaképével.²¹ Koptik nemcsak a templom, hanem a kolostor és a zarándokok kényelmét szolgáló létesítmények kialakításában is nagyvonalú nyugati mintákat tartott szem előtt. Jól mutatja ezt az a nagy-

méretű szignálatlan rézmetszet, amely a dömölki templomot, kolostort és környékét ábrázolja. (kat. XIII-7.) A föltehetően Koptik megrendelésére, Thomas Bohacz bécsi metsző által 1752 körül készített metszet két példányát Koptik göttweigi hagyatéka is megőrizte. Bohacz 1752. március 27-től tíz napig Dömölkön időzött,²² az általa készített dömölki ábrázolásoknak tehát személyes élmény szolgált alapul, s egy nagyrészt már megvalósult állapotot mutat.²³

A zarándokhely évi liturgikus rendjében felismerhetők a bencés rend által gondozott ausztriai kegyhelyek liturgiájának elemei. Vasár- és ünnepnapokon német és magyar nyelven egyaránt van prédikáció. Háborús időben a Jézus nevééről szóló litániát hétköznap az első mise után németül, vasár- és ünnepnap a nagymise után magyarul imádkozzák a zarándokokkal. Minden hónap első vasárnapján és a nagyobb Mária-ünnepeken a nagymise után körmenetben járják körül az úrmutatóban kitett szentséggel a templomot. A szent kereszt két ünnepén a templomban tartott német prédikáció és énekes nagymise után körmenetben vonulnak a kálváriához, ahol az olvasót imádkozzák, és magyar nyelvű beszédet tartanak.²⁴ A dömölki kegyszobor átvitele 1748. szept. 15-én az újonnan elkészült templomba minden valószínűség szerint a 18. század egyik legnagyobb egyházi ünnepe volt,²⁵ melynek az 1762-es sasvári átvitel kivételével csak jóval szerényebb párhuzamait ismerjük. Az átvitel részletes lefolyását az ünnepről megjelentetett korabeli német nyelvű kiadvány örökítette meg.²⁶ A körmenet fényét géniuszok által előadott dramatikus párbeszéd, élőképek, jelképek sorozata, zenei aláfestés és katonai díszkíséret emelte. A győri püspök udvara előtt a menetben díszes ruhába öltözött szüzek Magyarország kegyképeinek nagyméretű pajzsokra festett ábrázolásait hordozták (kat. VII-4.), amelyek később állandó részévé váltak a kegyhely ikonográfiájának, s amelyhez hasonló sorozatot ismerünk például a schlierbachi ciszterci kolostor kerengőjéből.²⁷

A kutatás már régebben rámutatott a zarándokhelyek legendaanyagának arra a sajátosságára, hogy a legendamotívumok a nagyobb helyekről áttevődnek a kisebbekre.²⁸ Ez az ún. legendafiláció jól megragadható a mariazelei és a jórészt ennek nyomán létrejött dömölki legendaanyagban. Dömölkön nem sokkal a kegyszobor kápolnában történt elhelyezése után többen a mariazelei szobornál észlelt csodás elváltozásokhoz hasonló látomásokról tesznek bizonyosságot.²⁹ Figyelemreméltó, hogy a másik nagy magyarországi Mariazell-filáció, Óbuda-Kiscell esetében nem tudunk ilyen

S. Maria Zell zu Dömölk in Hungarn. Dömölki mezőn lévő szöröncses kiss Maria Czell. Szentkép, 1740–1745 között, rézmetszet, Győr, Egyházmegyei Könyvtár

legendakör kialakulásáról.³⁰ Magyarországon egyedülálló a dömölki zarándoklatok intenzitásának hirtelen növekedése, ami elsősorban Koptik Odó kultuszt szorgalmazó tevékenységének köszönhető. Nagymértékben hozzájárult a gyors fellendüléshez az is, hogy Koptik ponyvafüzeteket,³¹ búcsús képeket³² nyomtatott a zarándokok használatára, megjelentette a hely történetét és az egyházi vizsgálatok eredményeit,³³ a magyar anyagban eddig egyedülálló dömölki gyónócédulák pedig pontosan a mariazeleiek mintájára készültek.³⁴ (kat. XIII. 4, 6.) Egyes esetekben pontos motivikus megfelelést is találunk, mint például azon a Kauperz szignálású dömölki lapon, amely az egyik szignálatlan mariazelei búcsús képhez hasonlóan rózsakehelyben ábrázolja a kegyszobrot.³⁵ (kat. XIII-12.) Egyetlen más magyarországi zarándokhelyről sem

maradt fenn olyan rendszeresen feljegyzett és nagyszámú kéziratos mirákulumszöveg, mint Dömölkről.³⁶ A zárandoklatok gyors fellendülésének a kultusz egyházi szorgalmazásán kívül fontos összetevője volt a kíváncsiság, melyet nem utolsó sorban éppen a hely körüli események miatt Koptikkal összeütközésbe került pannonhalmi főapátnak a dömölki zárandoklatokat tiltó rendelkezése eredményezett.³⁷ A kultuszhely körül időközben kialakult település és a zárandoklatok – ugyanúgy, mint Mariazellben – kölcsönösen hozzájárultak egymás fejlődéséhez.³⁸ A Koptik távozása utáni egy-két évben a mirákulum-feljegyzések, a templom évi jövedelme, az áttértek és az áldozók évi száma még változatlan intenzitásúnak mutatják a zárandoklatokat,³⁹ ezután azonban a kultusz lassan hanyatlani kezd, s fokozatosan beilleszkedik a búcsújárás 18. század végi átalakulásának folyamatába. A II. József-féle korlátozó rendelkezések hatásukat itt is éreztették. Az apátság 1787-es feloszlatása után volt szerzetesek világi papként gondozták a helyet. 1797-ben Pausz Amand plébános ismertető füzetet adott ki, a következő évben felöltötték a ruháitól megfosztott kegyszobrot. A rend 1802-es visszaállításával új korszak kezdődött a zárandoklatok történetében.⁴⁰

A dömölki zárandoklatok társadalomtörténeti sajátosságai

A dömölki zárandoklatok a motivációs rendszer, a megtett út, a kegyhelyen töltött idő és a visszatérés tekintetében nem különböztek lényegesen a szokáscelekmény általános, máshonnan is ismert lefolyásától.⁴¹ A hazai anyagban viszonylag ritkának tekinthetők a csodás gyógyulások freskóábrázolásai, az ún. mirákulumképek, s a Mária-kegyképek festett sorozatára is, amely az 1748-as átvitelre készült, csak külföldi példákat ismerünk.

A zárandokok a legkülönbözőbb formában, egyénilig, kisebb csoportokban és több száz fős processzióban, többnyire gyalog, távolabbról kocsin érkeztek. A motivációk között a különféle szükséghelyzetek és a fogadalom mellett megtalálhatók az egyszerre több helyet felkereső, valamint az ún. képviseleti zárandoklatok középkori eredetű típusai. A legendaanyag több motívuma szoros kapcsolatot mutat a mariazeelli kegyszoborról feljegyzett és másutt is ismert jelenségekkel. Itt sem hiányoztak a nagyobb összegű főúri alapítványok. A zárandokok adományait az ún. kincstárban helyezték el, melyhez hasonlólt létesítettek például Boldogasszonyban. Az adományok között megtalál-

ható minden, máshonnan is ismert típus, legkedveltebbnek a festett kép (ún. votívkép) számított. A szokás szabályozó szerepére és a kezdődő elvilágiasodásra egyaránt utal, hogy az egyik dömölki zárandok ún. lelki adományként öltözködésének egyszerűsítésére tett ígéretet.

A társadalomtörténeti értékelésre a mirákulum-feljegyzések adnak lehetőséget: az 1744–1773 közötti időszakból jelenleg öt különböző típusú kéziratos és egy nyomtatott forrás áll rendelkezésre. Ez nem a teljes egykori forrásanyag, mivel az 1787-es feloszlatási leltárban még szereplő feljegyzések egy részének időközben nyoma veszett. A fennmaradt mirákulumok számát tekintve Dömölk így is messze kimagaslik a többi magyarországi zárandokhely közül: összesen mintegy 1500 esetről van tudomásunk.

A mirákulum-feljegyzések alapján a dömölki zárandokok között minden társadalmi réteg megtalálható volt. Legmagasabb a paraszti rétegek aránya (közel 50%), ezenkívül a kézművesek jelenléte a legszámottevőbb (csaknem 30%). Ez onnan érthető, hogy a hely az ország kézműipar szempontjából egyik legfejlettebb részén fekszik. A kézműves réteget több mint ötven különböző mesterség képviselői alkotják, közöttük a molnárak, mészárosok, cipészek, valamint a kocsmárosok és a szabók vannak a legnagyobb számban. Ez a megoszlás egyrészt tükrözi a mesterségek előfordulási arányát a hely szűkebb vonzáskörzetében. Másrészt a jelentős számú zárandokkal képviselt foglalkozások többsége, elsősorban a molnár és a kocsmáros mesterség szoros kapcsolatban állt a társadalmi kapcsolatteremtéssel, így ezek utalnak a kegyhely hírének terjedési csatornáira. A harmadik legnépesebb csoportba tartozó zárandokok többségének pásztor vagy juhász a foglalkozása. Ez elsősorban a réteg speciális életformájával, nagymértékű területi mobilitásával, a pásztormigrációval függ össze, ami egyben utal a réteg kultuszterjesztő szerepére.

A társadalmi rétegződés időbeli alakulása szerint kezdettől fogva a paraszti réteg van jelen a legnagyobb arányban, ez azonban 1760 után hirtelen csökken. A mesterember-réteg kezdetben mérsékelt arányban szerepel, 1752–1760 között azonban az előző időszak arányának négyszeresére nő, majd fokozatosan csökken, de még az utolsó időszakban is kétszeresen meghaladja a paraszti rétegek nagyságát. A földműves-, pásztorrétegek és az alkalmazottak aránya emelkedő tendenciát mutat, míg a katonák, egyházi személyek, nemesek és az úrnak mondottak aránya egyaránt fokozatosan csökken, a hivatalnokok és a polgárok aránya pe-

dig először növekvő, majd csökkenő tendenciát mutat. Ez a kép nagy vonalakban megegyezik az országos helyzettel, mely szerint a parasztság mellett rendszerint a mesterember-réteg jelenik meg a zarándokhelyeken a leggyorsabban. Másfelől a zarándokok többségét kitevő alsó rétegektől fokozatosan elmaradnak a nemesek, valamint alig észrevehetően a középső rétegek, ami jelzi ezeknek a csoportoknak az alsó rétegektől elkülönülő magatartását, kulturális leválásának folyamatát.

A dömölki zarándokok között csaknem egyenlő arányban fordulnak elő a férfiak, a nők és a gyermekek, azaz a nők az országos képnek megfelelően Dömölkön is nagyobb mértékben vannak jelen a 18. századi népességben képviselt átlaguknál, míg a gyermekeké hozzávetőlegesen tükrözi az általános demográfiai szerkezetet. Az átlagéletkor és a kor szerinti összetétel időbeli alakulása alapján a felnőttek között az időben előre haladva mindkét nemnél megfigyelhető bizonyos elöregezés. Ez a tendencia csak részben magyarázható a demográfiai szerkezet változásával, s minden valószínűség szerint összefügg a zarándoklatok hanyatlásával.

A különböző rétegek találkozása mellett a zarándoklatok elősegítették az etnikai és felekezeti csoportok integrációját. Dömölk a magyar mellett elsősorban a hazai német, valamint a kelet-ausztriai lakosság körében számított kedveltnek. A dömölki kultusz rekatolizációs szerepét mutatja az áttértek számának alakulása az 1748–1754 közötti időszakban. Ez a szám évente 15–25 között változott, s először emelkedett, majd csökkent. A más felekezetűekhez fűződő viszony feszültségét jelzi, hogy Koptik császári rendeletet eszközölt ki a dömölki zarándokoknak, amely büntetés terhe mellett megtiltotta a nem katolikusoknak a zarándokok bántalmazását, s előírta, hogy szükség esetén éjjeli szállással lássák el őket, és mindenben szolgálatukra legyenek.

A mirákulum-szövegekben rögzített személyek mindig valamilyen szükséghelyzet miatt mentek el a kegyhelyre. Dömölkön minden válsághelyzet típus megtalálható, a hely speciális patronátusáról tehát nem lehet beszélni. Legmagasabb a szerencsétlenségek aránya, mely a külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségek és a belső bajok mértékét egyaránt meghaladja. Ennek oka egyrészt a szerencse motívumának feltűnése már a kegyhely eredetlegendájában és a kegysszobor ennek nyomán létrejött „szerencsés Mária” elnevezése, másrészt a kézművesek nagyszámú előfordulása a zarándokok között. Ez egyben mutatja, hogy ebben az időszakban a kegyhelyek moti-

vációs rendszerének kialakulásában a patrónus csodatévő erejéről alkotott elképzelés mellett meghatározó volt a zarándokok társadalmi összetétele.

Az állatokkal kapcsolatos szükséghelyzeteknek mintegy fele érthető módon a paraszti rétegekhez kapcsolódik, a másik fele megoszlik a pásztorok, mesteremberek, valamint két hivatalnok között. A többi kegyhelyhez viszonyítva aránylag magas a rontás okozta baj mint motiváció: összesen 24 ilyen esetet ismerünk, a személyek túlnyomó többsége a paraszti rétegekhez tartozik. A legtöbb szükséghelyzet aránya először emelkedik, majd csökken, csupán az ideg- és elmebajok hányada csökken egyenletesen, amit talán nem alaptalanul hozunk összefüggésbe a tartós török jelenlét közvetett hatásának mérséklődésével.

A zarándokok motivációja és a kegyhelyen felajánlott adományok közti kapcsolatot vizsgálva a külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségeknél a bajra közvetlenül utaló adományok (pl. viaszszív, láb, kar) csaknem a felét teszik ki az ugyanennél a szükséghelyzetnél és egyébként is leggyakoribb festett képadományoknak. A szerencsétlenségekhez kapcsolódó adományok között a bajra közvetlenül utaló tárgyak fordulnak elő a legnagyobb számban. Az adománytípusok és a társadalmi rétegek közti kapcsolat időbeli alakulása azt mutatja, hogy a legnagyobb számban szereplő festett képadomány az első, 1744–1751 közötti időszakban csupán a paraszti és a mesterember rétegeknél jelentkezik nagyobb mértékben. A következő időszakokban azonban fokozatosan kedvelté válik más rétegek, így elsősorban a pásztorok körében is, ami mutatja a különböző rétegek egymásra hatását az adomány-felajánlás gyakorlatában.

A mirákulum-szövegekben szereplő származáshelyek mintegy 90%-ának, azaz több mint 500 településnek a térképre vetítéséből megállapítható, hogy Dömölk vonzáskörzete abba a típusba tartozik, amely egy nagy kiterjedésű szűkebb, és nagy, egymásba olvadó tág vonzáskörzetek kombinációjával jött létre. Ilyenek rendszerint vegyes vallású területeken alakultak ki, amelyek a rekatolizációs folyamat során ismét katolikus többségű területekké váltak. Ezeknek a zarándokhelyeknek a többsége még a 17. században jött létre, Dömölk tehát itt is a kivételek közé tartozik.

Dömölk szűkebb vonzáskörzete lényegében az egész Nyugat- és Délnyugat-Dunántúl, helyenként átnyúlva a határon túli ausztriai területekre, valamint Győr környéke. A szűkebb vonzáskörzet ilyen alakulásában szerepet játszott egyrészt az, hogy a hely gondozói elsősorban német nyelvű

kiadványokkal igyekeztek felkelteni a lakosság figyelmét, másrészt a felívelés időszakában a hely a győri egyházmegyéhez tartozott. A szűkebb vonzaskör kiterjedését a Rábától keletre fekvő területekre részben a felekezeti megoszlás, részben más, már korábban kialakult zarándokhelyek hatása akadályozta, s ez utóbbit kell számításba venni a Fertő-tótól keletre és nyugatra fekvő területeken is. A tág vonzaskör az egész Dunántúlon kívül Észak-Magyarországot, Erdélyt, a Duna–Tisza közét és a Délvidéket egyaránt magában foglalja, nyugat felé azonban az országhatáron túl egy viszonylag keskeny határ menti sávon kívül csak szórványosan találunk egy-egy távolabbi ausztriai települést. A tág vonzaskörnek ez a kiterjedése csaknem az egész ország területére a hely gyors felívelésével és hírének hatásos terjesztésével hozható összefüggésbe.

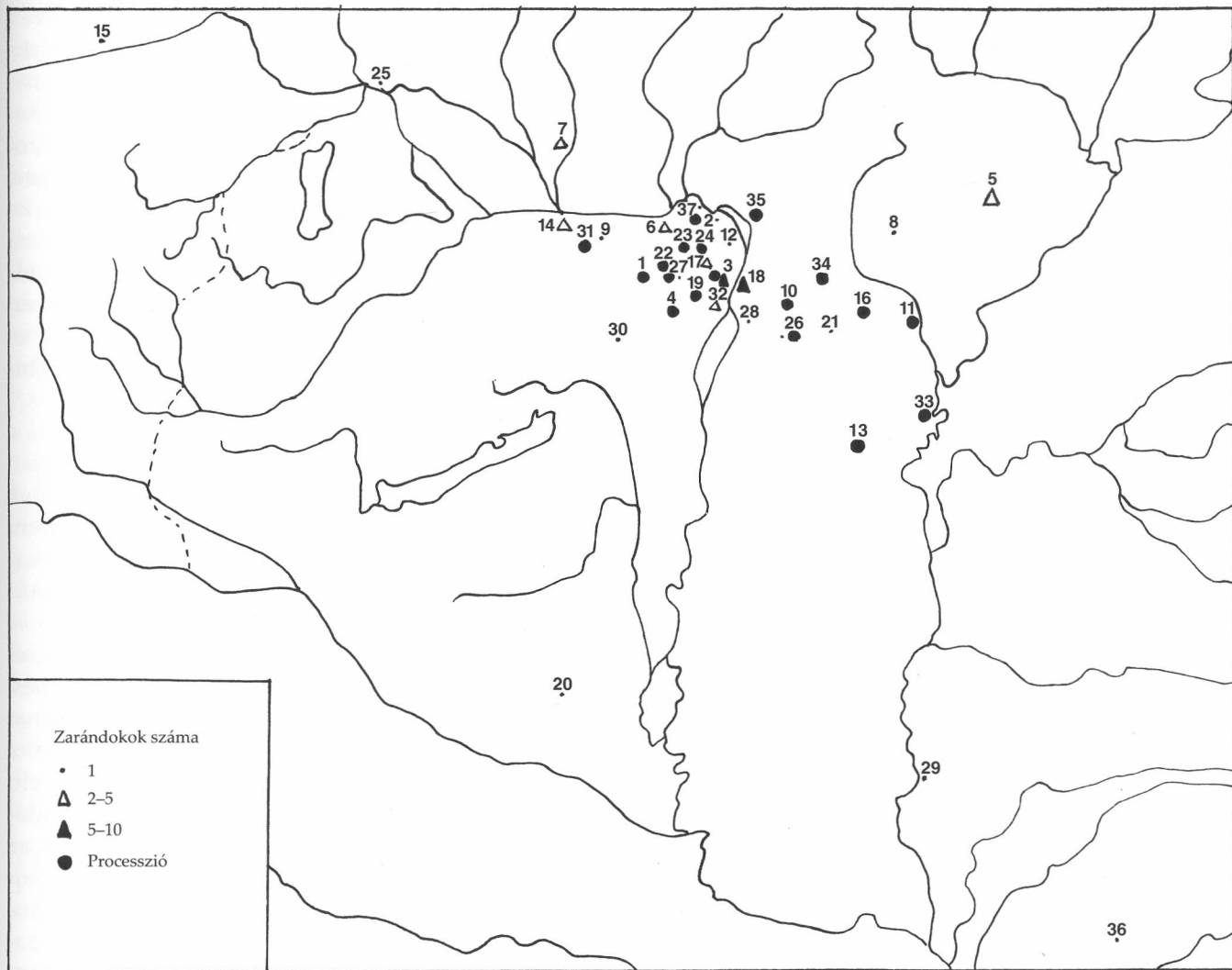
A vonzaskörzet időbeli alakulásának vizsgálatához az 1744–1773 közötti időtartamot öt szakaszra osztottuk. A mirákulum-feljegyzések megoszlása 1744–1751 között jelöli ki az első szakasz határait, az 1745–1748 között a kegyhelyen észlelt csodás jelekről tanúságot tevők származáshelye alapján külön térképet készítettünk. Ez azt mutatja, hogy a vonzaskör ekkor a Dunántúlnak a Balatontól északra fekvő részére terjedt ki, nyugat felé nem jutott túl a Rábca–Répcse vonalán, a határon túl pedig egy-két nagyobb városra, illetőleg ezek környékére korlátozódott. Az 1744–1751 közti időszakról készített térkép már jelzi a szűkebb vonzaskör kibővülésének kezdeteit a Nyugat-Dunántúlon, s érzékelteti a tág vonzaskört az egész Dunántúlon, sőt szórványosan az ország egész területén. Mindez mutatja a vonzaskör gyors kitágulását az 1748-as transzlációt követő három év leforgása alatt. 1752–1760 között a szűkebb vonzaskörzet tovább terjed nyugat felé a határon túli keskeny sávon, megszilárdul a Fertő-tó környékén, a tág vonzaskör stabilizálódik a Dunántúl többi részén, az ország egyéb területein pedig újabb települések lépnek be a hely tág vonzaskörzetébe. 1761–1770 között megkezdődik a szűkebb vonzaskör lassú visszaszorulása a Fertő-tó mellékén és a nyugati határ menti területen, a tág vonzaskörzet csökkenése a Dunántúl déli és keleti felében, valamint a Duna–Tisza közén érzékelhető elsősorban. 1771–1773 között a tág vonzaskör leszűkül a Dunántúltra, ezen kívül már csak egy-két településről érkeznek zarándokok, s a szűkebb vonzaskör is csak nyomaiban érzékelhető.

A vonzaskörzet éven belüli alakulását vizsgálva megfigyelhető, hogy Dömölk egyik búcsúnapján, Kisboldogasszonykor szinte kizárólag a tág,

dunántúli körzetből érkeznek zarándokok, pünkösdkor pedig a szűkebb vonzaskör távolabbi pontjai és a tág, dunántúli vonzaskör települései szerepelnek leggyakrabban. Ebből arra következtethetünk, hogy míg homogén katolikus környezetben az ünnepeknek nincs a vonzaskört lényegesen befolyásoló szerepe, vegyes vallású területeken az ünnepek tágítják ezt.

A vonzaskörzetek szerveződését befolyásoló tényezők között fontos szerepet játszik a zarándokok társadalmi összetétele. A városok és piackörzetek közvetítő, a zarándokok társadalmi összetételét és a vonzaskört alakító szerepét jól megfigyelhetjük a Dömölkhez közeli Sárvár és Pápa, valamint a távolabbi Szombathely, Sopron és Győr esetében. Megfigyelhetjük azt is, hogy az egyes társadalmi rétegek eltérő szerepet játszanak a zarándokhelyek történetének különböző szakaszaiban. Dömölkön a szűkebb vonzaskörzet kialakításában az első időszakban a mesteremberek játsszák a döntő szerepet, s a tág vonzaskörben is a középső és a magasabb rétegek jelennek meg először. Ez egyrészt érzékelteti a felső és középső rétegek másutt is megfigyelhető közvetítő szerepét a vonzaskörzetek szerveződésében. Másrészt utal arra, hogy a paraszti rétegek kis területi mobilitásuk miatt nagymértékben rá voltak utalva a felső és középső rétegek közvetítésére. A paraszti rétegek elsősorban a nagy vonalakban már kialakult vonzaskörzetek stabilizálásában, valamint a zarándoklatok hanyatló periódusában a vonzaskörök fenntartásában játszanak meghatározó szerepet.

A több vonatkozásban speciális jegyeket hordozó dömölki zarándoklatok akkor alakultak ki, amikor jelentős változások mentek végbe a különböző rétegek vallási magatartásában. Ezek közül az egyik a felső egyházi és világi rétegek már az 1730-as–40-es években észlelhető felfogás- és magatartásbeli eltávolodása az alsó rétegektől, melyhez a század második felében a középső rétegek kezdődő elkülönülése társult. A dömölki kultusz felívelését egy saját rétegéhez viszonyítva konzervatív egyházi vezető fokozott aktivitásának, valamint az alsó és középső rétegek lényegében változatlan vallási igényeinek az összetalálkozása tette lehetővé. A zarándoklatok egyrészt késleltették a modernizáció kísérleteit, másfelől hozzájárultak a különböző rétegek és területek között zajló kulturális, kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok fejlődéséhez, a kulturális régiók kialakulásához, megszilárdulásához és a régiók közti együttműködés megteremtéséhez. A sajátos tényezők találkozása nyomán Dömölk rövid időre nemcsak egy régió, egy országrész, hanem lényegében az egész ország, sőt

Óbuda–Kiscell vonzaskörzete (1737–1777)

1 Bicske	24 Pilisszentlászló
2 Bogdány	25 Pozsony/Bratislava
3 Buda	26 Sári
4 Budakeszi	27 Solymár
5 Eger	28 Soroksár
6 Esztergom	29 Szentmiklós
7 Érsekújvár/Nové Zámky	(Torontál megye)
8 Gyöngyös	(Tiszaszentmiklós/Ostojićevo)
9 Héreg	30 Székesfehérvár
10 Isaszeg	31 Tardos
11 Jánoshida	32 Tétény
12 Kalász	33 Tiszakécske
13 Kecskemét	34 Tura
14 Komárom	35 Vác
15 Krems	36 Versec/Vršac
16 Nagykátá	37 Visegrád
17 Óbuda	
18 Pest	Nem azonosított helynevek:
19 Pesthidegkút	Kis-Kata
20 Pécs	Szecső
21 Pilis	Szeke
22 Pilisborosjenő	Vaik
23 Pilisszántó	

azon kívül eső területek összekötő pontjává lépett elő. Koptik Odó sorsa előlegezi, a dömölki zarándoklatok története pedig híven tükrözi a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthullását és a felvilágosult eszmék elterjedését. A dömölki zarándokok használatára 1797-ben kiadott tájékoztató előszavában a hely plébánosa – más korabeli megnyilvánulásokhoz hasonlóan – már némely zarándokok „botránkoztató magok-viseleti”-t ostorozta.

További Mariazell-filiációk: Óbuda, Pozsony, Szekszárd

Az országos méretű dömölki kultusz kialakulását megelőző és azt követő időben három további zarándokhely jött létre Magyarországon, melyek középpontjában a mariazei szobor egy-egy másolata állt. Közülük az óbuda–kiscelli kápolna, majd templom tett szert nagyobb jelentőségre, míg a

pozsony–mélyúti és a szekszárd–szőlőhegyi kápolna körül kialakult kultusz jórészt helyi keretek között maradt.

Az óbuda–kiscelli trinitáriusok az 1740-es évektől rendszeresen feljegyezték a mirákulumokat és a processziókat, majd 1777-ben latin nyelvű mirákulumos könyvet adtak ki.⁴² Ez az összeállítás a szokásos szerkezetet követi: az ajánlás, Mária elogiuma és az olvasói előszó után tudósít a szobor és a hely történetéről, majd huszonkét fejezetben, szükséghelyzet típusonként csoportosítva közli a mirákulumokat. A huszonkét fejezetben összesen ötven (más számítás szerint ötvenegy)⁴³ eset különíthető el az 1734–1777 közti időből. Ezek a szövegek más forrásokkal együtt további következtetésekre adnak alkalmat a zárandoklatokat illetően.

Szembetűnő, hogy a kultuszhely keletkezése körül nincs nyom eredetlegenda kialakulására; a könyv bevezetője kizárólag hitelesnek tekinthető történeti adatokat közöl. A mirákulum-feljegyzések időbeli megoszlása több más zárandokhelyhez hasonlóan először itt is növekvő, majd csökkenő tendenciát mutat. Az első öt évben, 1732–1737 között csak a fogadalmi táblák tanúsítják a kultuszt, a feljegyzések ez után kezdődnek. A legtöbb mirákulumot az 1741–1750 közti időszakban, május, június és szeptember hónapban jegyezték fel.⁴⁴ A legtöbb zárandok nagyböjtben, Anasztáziusz vasárnapjától húsvétig, illetve pünkösdkor érkezett, Kisboldogasszony ünnepén mintegy tízezer ember jött össze.⁴⁵ 1749-ben a Szentháromság ünnepén összesen négyezer zárandokról szólnak a források.⁴⁶ A zárandoklatok intenzitásának megítélésében figyelembe kell venni, hogy az 1730-as években Buda környékén két további zárandokhely jött létre (Makkosmária, Solymár), közülük az elsőt ugyancsak a trinitáriusok gondozták. Az ő megbízásukból készülhetett 1740 körül az a rézmetszetű búcsús kép, melynek egyik oldalán az óbuda–kiscelli kegyszobor, a másikon a makkosmáriai kegykép és kápolna ábrázolása látható. (vö. kat. XIV–13.)

Óbuda–Kiscell vonzaskörzete a mirákulumok és a processziók feljegyzéseinek tükrében egy nem túl nagy kiterjedésű szűkebb és nagy, egymásba olvadó tág vonzaskörzetek kombinációjával jellemezhető. A szűkebb és részben a tág vonzaskörzet csaknem azonos a közeli Makkosmáriáéval. A szűkebb vonzaskörzet a budai és a pilisi hegyvidékre korlátozódik. A tág vonzaskörzet kiterjed a Duna–Tisza köze középső és északi, valamint a Dunántúl északi részére. 1749-ben processziók érkeztek többek között Isaszegről, Bicskéről, Vácról, Turáról,

Komáromból és Kecskemétről, létszámuk negyven és hétszáz között változott.⁴⁷ Ezenkívül a távolabbi Pozsonyból, Egerből, Pécsről és a Torontál megyei Szentmiklósról is érkeztek egyéni zárandokok.⁴⁸ A tág vonzaskörben számításba kell venni a trinitárius rendházak (Komárom, Pozsony, Eger) lehetséges közvetítő szerepét.

A zárandokok társadalmi összetételéről a mirákulum-feljegyzések alapján csupán annyit mondhatunk, hogy a város közelsége ellenére túlsúlyban voltak a paraszti rétegek, de volt a fogadalmat tevők között mesterember, alkalmazott, katona, hivatalnok, polgár, egyházi személy és nemes is.⁴⁹ A fogadalmat kiváltó szükséghelyzetek közül a szerencsétlenség, baleset és a külső jelek alapján valamely testrésze lokalizálható betegségek állnak előtérben.⁵⁰ A köszönő jellegű zárandoklatok jelentős túlsúlyban voltak a kérő zárandoklatokkal szemben, míg az adományok között az írott tanúbizonyság fordult elő a leggyakrabban.⁵¹

Óbuda–Kiscell és Mariazell szoros eszmei összetartozását tanúsítja az a mirákulum-feljegyzés, mely szerint miután egy Mariazellbe fogadalmat tevő személy a nagy hó és hideg miatt nem tudta teljesíteni ígéretét, papja javaslatára a Buda melletti Kis-Mariazellbe tett fogadalmat, és oda zárandokolt el.⁵² A kultuszhely ismételt felkeresését jelzi az adat, mely szerint egy budatétényi lakos azt fogadta, hogy élete végéig minden évben elmegy Óbudára.⁵³ A távolabbról érkező, több napig időző zárandokoknak a trinitáriusok szállást adtak rezidenciájukban.⁵⁴ Említést érdemel a liturgiának az a rendi sajátossága, hogy mise alatt egy szerzetes közösen imádkozott a jelenlevőkkel a török fogságban szenvedő keresztények szabadulásáért.⁵⁵

A pozsonyi Mariazell-filiáció valamivel korábbi a dömölkinél és az óbudainál, s az óbudaihoz hasonlóan ez is fogadalom nyomán jött létre. Az 1713-as pestisjárvány után a pozsonyi kálvária alatti Mélyúton Laurermann György János pozsonyi polgár két kápolnát építtetett, az egyiket Péter apostol és a három pestisszent, a másikat Szűz Mária tiszteletére. Az utóbbiban a mariazei kegyszobor kőből faragott másolatát helyezték el. A hozzá fűződő legenda szerint a szobrot egy remete találta egy kútban. A kápolnát és a kálvária stációit 1781-ig remeték gondozták. Jordánszky Elek a magyarországi Mária-kegyképekről írt munkájában megörökítette, hogy gyermekora óta többször járt itt, s gyakran találkozott zárandokokkal. A kápolna előtti „deszkás rekeszték” éjjel-nappal nyitva állt előttük. A szobrot 1822-ben a közelben épült új templom oltárára helyezték át.⁵⁶

1757-ben ugyancsak fogadalomból, egy pestisjárványt követően épült Szekszárd szőlőhegyén az Angyalok Királynéja tiszteletére szentelt kápolna. Az oltáron csillag alakú foglalatban később a mariazei kegyeszobor másolatát helyezték el.⁵⁷ Ezt a szobrot eredetileg a bécsi spanyol kórház (*Hospitale Hispanicum*) kápolnájában őrizték, s az intézmény II. József idején történt felosztása után viték át a szekszárdi kápolnába. A kápolnát először remeték, majd világi papok gondozták.⁵⁸ Elsősorban Szekszárd és a környékbeli falvak lakóinak volt kedvelt zarándokhelye.⁵⁹

*

Összegzésként megállapítható, hogy Mariazell kiemelkedő szerepet játszott a 17–18. századi magyarországi zarándoklatok történetében. Kultusz-kisugárzó hatása – Nyugatról Kelet felé fokozatosan csökkenő mértékben – lényegében az egész Kárpát-medencében érvényesült. A filiációk kelet felé nem lépték át a Duna vonalát; földrajzi elhe-

lyezkedésük jól érzékelteti Mariazell közvetlen hatásának keleti határát. A kultusz közvetítő eszközeinek, hordozóinak és formáinak rendkívül széles skáláját figyelhetjük meg, melyek közül az esetenként több száz kilométeres távolságot átívelő zarándoklatok, az új zarándokhelyek, a közvetlen filiációk és a különféle képzőművészeti, irodalmi alkotások ösztönzése a legfontosabb. A kultusz messze túllépte a bencés rend, az uralkodóház, a világi arisztokrácia és a főpapság köreit, s a 17. század és a 18. század elején minden rétegre kiterjedt. Kultúraközvetítő, rekatolizációs, politikai és a különböző népcsoportokat összekapcsoló szerepe ebben az időszakban volt a legerőteljesebb. A zarándoklatok történetének alakulása érzékenyen mutatja a vallásgyakorlatban, a valláshoz fűződő viszonyban bekövetkezett változásokat. Bár mind a négy magyarországi Mariazell-filiáció túlélt a józsefi időszakot, sorsuk jelzi, hogy a 18. század végén több vonatkozásban új fejezet kezdődött a mariazei kapcsolatok és a vallásosság történetében.

JEGYZETEK

¹ PACHER 1912. 114–124, 244–249.

² Az életrajzhoz vö.: *A magyar Szent-Benedek-rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben, 1709–1802.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ. Bp. 1907. 542–547; és PACHER 1912. 106–295, 467–562. – Koptik életéről és irodalmi munkásságáról részletesen: TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755).* Történelmi Szemle 37 (1995) 69–81.

³ *Informatio de Collegio Nobilium Salisburgi anno 1737 erecto.* Salisburgi 1738.

⁴ TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Egy dunántúli búcsújáróhely a 18. században (A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai. 1751–1786).* Ethnographia 93 (1982) 269–291; UőK.: *A katakombaszentek tisztelete. Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből.* Századok 128 (1994) 3–45.

⁵ *Decretum episcopale... s. imago B. Virginis in campo Dömölkiensi pro miraculosa declarata est die 17. Nov. 1745; Decretum episcopale, quo compertum redditur... s. imago Dömölkiensis miraculosa declaratur...* (1745); Mindkettő: FLP Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasc. 2. Nr. 5. (Kat. XIII–8, 9)

⁶ PACHER 1912. 533–534.

⁷ *De miraculis in abbatia Dömölkiensis praetensive factis.* EKK Bp Coll. Pray Tom. LX. N° 72.

⁸ Vö. Summaria Demonstratarum Perceptorum in Sacristia Dömölkiensi sub A. R. P. Sigismundo. BG Hungarica, Dömölk, o. Sign.

⁹ *Rechsthandel des Abtes, Controversiae inter Archiabbatem S. Martini in Hungaria et Odonem Abbatem Demölkiensem.* BG alte Sing.: III/9. olim. Cod. o. Sign.; Miscellanea aus dem Nachlasses Odo

Koptik Abtes von Dömölk in Ungarn. 3 Bde vom J. 1736–1756. BG Cod. 24. und 917–918; Liber Koptikianus quo Imago Miraculosa Dömölkiensis defenditur. 1752. FLP fasc. 5. Nr. 9.

¹⁰ PAYER-THURN, RUDOLF: *Faust in Mariazell.* Chronik des Wiener Goethe-Vereins 34 (1924) 1–18; FREUD, SIEGMUND: *Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert.* Imago 9 (1923) 1–34; VANDENDRIESSCHE, GASTON: *Johann Christoph Haitzmann (1651–1700): Barocke Teufelsaustreibung in Mariazell.* In: *Welt des Barock.* Hrsg. FEUCHTMÜLLER, RUPERT – KOVÁCS, ELISABETH. Wien 1986. 141–145.

¹¹ KOPTIK: *Regio Mariana I–V.* Koptik 1734-ből való, Jacob Andreas Friedrich által rézbe metszett tézislapján a mariazei szobor nagyméretű ábrázolása látható az alapítási legenda jeleneteivel. (kat. XIII–10.)

¹² KOPTIK: *Regio Mariana VI.*

¹³ *Enumeratio illustrium familiarum juxta seriem alphabeticam...* (KOPTIK: *Regio Mariana VII.*) ÖNB Hadschiftensammlung 8328 (Nov. 573)

¹⁴ *Synopsis historica de situ, ortu, progressu s. cellae in... campo Dömölkiensi...* o. O. o. J. FLP Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasc. 2. nr. 1; *Historische Nachricht von dem Ursprung, Merkwürdigkeiten, Wunder und Gnaden des alten und neuen Gnaden-Orths zu Dömölk.* o. O. o. J.; *Hochfeyerliche Übersetzung der Wunderthätigen Mutter Gottes von Dömölk...* Raab 1748; *Hochfeyerliche Übersetzung des Gnaden- und Wunder-reichen Bilds Mariae von Dömölk...* Wien (1748); SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP 1987. 91–94. Nr. 61–76.

¹⁵ KOPTIK: *Compendium.*

¹⁶ *Rövid historiában foglalt fel-jedzés az ó és új Dömölki csudálatos helynek eredetiről, emlékezetes jeleiről, csudáiról és malasztirul...* h. n. é. n. FLP Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasc. 2. Nr. 3.

- ¹⁷ *Miracula et gratiae*. N. Z. 1747. Describantur ut sunt. FLP Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasc. 2. nr. 11; Libellus ... continuatarum gratiarum ab annis... (14. 9. 1750.-29. 5. 1773.) FLP Actorum abbatiae Dömölkiensi, Naplók Ia/5. 20. füzet; Liber gratiarum purificatarum, et in compendium redactarum, ab anno 1750. ad annum usque 1755. inclusive. Exceptis omissis. FL Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasciculi antiquiores, fasc. 2. n° 10; Dömölki csodák. (18. sz. közepe). FLP Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasc. 2. Nr. 6; *Variae gratiae seu species miraculorum Divae Dömölkiensis* (1754). BG Beilage zur Cod. 917 rot.
- ¹⁸ Allusiones ad falconem regium ante s. aedes Thaumaturgae Dömölkiensis procumbentem ex ea, quae ipso sunt observata. FLP Dömölk, fasc. 2. Nr. 7.
- ¹⁹ Crises malevolorum super miraculis, libellis et gestis Dömölkiensibus solidis rationibus refutatae... FLP Dömölk 63. fasc. 5. Nr. 9. – A mű további példánya: BG Cod. 917 rot.
- ²⁰ Controversiae inter Archiabbatem S. Martini in Hungaria et Oddonem Abbatem Dömölkiensem. BG o. Sign. (alte Sign.: III/9. olim. Cod.); Miscellanea aus dem Nachlass des Odo Koptik Abtes von Dömölk in Ungarn. BG Cod. 24 rot und Cod. 918.
- ²¹ KOPTIK: *Compendium* G2–4.
- ²² Libellus ... Continuatarum Gratiarum ab Annis ... 1750 ... 1773. FLP Naplók Ia/5. 20 füzet, 2. füzet 13.
- ²³ Rechshandel des Abtes von Dömölk (Ungarn) wegen der Selbständigkeit der Abtei aus den 50-er Jahren des 18. Jahrh. BG o. Sign. – A kolostor építéstörténetéhez ld. a jelen kötetben Kelényi György tanulmányát.
- ²⁴ PACHER 1912. 299–300.
- ²⁵ ANGYAL, ANDREAS: *Barock in Ungarn*. Bp.–Leipzig–Milano o. J. (Ungarische Hefte 4.) 116.
- ²⁶ *Hoch-Feyerliche Übersetzung Des Gnaden- und Wunderreichen Bilds Mariae von Dömelk*. Wien 1748; vö. KOPTIK: *Compendium* G4–6; PACHER 1912. 250–251; PISZKER OLIVÉR: *Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején* (1743–83). Pannonhalma 1933. 32–33; ANGYAL: *Barock* (25. j.) 116–117.
- ²⁷ ASSMANN, DIETMAR: *Berühmte Marien-Gnadenbilder im 17. Jahrhundert. Die Wandgemälde im Kreuzgang des Stiftes Schlierbach*. Oberösterreichische Heimatblätter 37 (1983) 263–302. – További példák: München, Bürgersaal; Kloster Fischbachau.
- ²⁸ KOREN, HANNS: *Die Beziehungen zwischen dem südlichen Burgenlad und der Oststeiermark im Spiegel des Wallfahrtsbens*. Burgenländische Beiträge zu Volkskunde, Wien 1953. 68.
- ²⁹ KOPTIK: *Compendium* A2–5; Actorum abbatiae Dömölkiensis. Dömölki csodák. (18. sz. közepe) FLP fasc. 2. Nr. 6. 15, 16, 65, 66; Libellus lib. 2. 13. vö. WONISCH 1916. 30–31.
- ³⁰ *Flores Mariani*. 1777. OSzKK Fol. Lat. 2115; LADISLAO A S. STEPHANO: *Flores, Protocollum*. (A Trinitáriusok naplója. 1748–1782.) SzPL 319/1; BONOMI 1969.
- ³¹ Vö.: *A pannonhalmi Szent-Benedek rend története*. 5. Szerk. SÖRÖS PONGRÁC. Bp. 1902–1916. 560; RIEDL–KLIER 1958. 24–25. Nr. IV–VI.
- ³² SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987. Kat. 61–67.
- ³³ KOPTIK: *Compendium; Synopsis historica de situ, ortu, progressu s. cellae in Hungaria, dioecesi Jauriensi, comitatu Castriferrei, districtu Kemenesallensi, campo Dömölkiensi*. H. n. é. n.; *Rövid történetében foglalt fel-jedzés az ó és új Dömölki csudálatos helynek eredetiről*. H. n. é. n.; *Decretum episcopale, quo compertum redditur, Deum ter. Opt. Max. in s. capella Dömölkiensi complura*. H. n. é. n.; *Decretum episcopale, quo post repetitas accuratissimas inquisitiones secundum praescriptum ss. concilii Tridentini*. H. n. é. n.
- ³⁴ Vö. WONISCH 1916. 35. 15. kép; 35. 16. kép; 39. 20. kép.
- ³⁵ Vö. SZILÁRDFY 2003. 320–324. *A rózsza mint legszentebb virágszimbólum*.
- ³⁶ *Miracula et Gratiae*. N. 2. 1747. Describantur ut sunt. FLP fasc. 2. Nr. 1; Libellus ... Continuatarum, Liber Gratiarum purificatorum, et in compendium redactarum, ab anno 1750. ad annum usque 1755. inclusive. Exceptis omissis. FLP Fasciculi antiquiores fasc. 2. Nr. 10; Actorum abbatiae; (KOPTIK, ODO): *Variae Gratiae seu species miraculorum Divae Dömölkiensis*. (1754) BG Beilage zur Cod. 917 rot.
- ³⁷ PACHER 1912. 267–277.
- ³⁸ PACHER 1912. 295. 344–346; PAUSZ AMAND: *Kis Tzeli Szarándok*. Győr 1797. 31.
- ³⁹ *Summaria Demonstrationum Perceptuarum in Sacristia Dömölkiensi sub A. R. P. Sigismundo*. BG Hungarica Dömölk, o. Sign.
- ⁴⁰ Vö. *Die Wallfahrt (!) nach Klein-Marai-Zell der Paprer Deutschen Gemeinde*. Papa 1847.
- ⁴¹ A továbbiakhoz vö. TÜSKÉS 1993.
- ⁴² *Flores Mariani* 1777.
- ⁴³ BONOMI 1969.
- ⁴⁴ TÜSKÉS 1993. 318–322. 244. 327.
- ⁴⁵ *Flores Mariani* 1777. 8–9. szln; VARGA GÉZA ERNŐ: *Fogolykiváltó Boldogasszony tisztelete és Makkos Mária*. Bp. 1947. 65.
- ⁴⁶ *Protocollum Residentiae Nostrae Vetero-Budensis* 25.
- ⁴⁷ *Protocollum Residentiae Nostrae Vetero-Budensis* 25.
- ⁴⁸ Vö. TÜSKÉS 1993. 356–358.
- ⁴⁹ Vö. TÜSKÉS 1993. 272. *Flores Mariani* 1777. 30. 39.
- ⁵⁰ Vö. TÜSKÉS 1993. 230.
- ⁵¹ Vö. TÜSKÉS 1993. 247. 190.
- ⁵² *Flores Mariani* 1777. 60–61.
- ⁵³ *Flores Mariani* 1777. 16.
- ⁵⁴ *Flores Mariani* 1777. 14–15.
- ⁵⁵ VARGA GÉZA ERNŐ i. m. (45. j.) 65.
- ⁵⁶ JORDÁNSZKY 1836. 144–145.
- ⁵⁷ JORDÁNSZKY 1836. 89.
- ⁵⁸ BALOGH 1872. 459–460.
- ⁵⁹ Vö. BÁLINT–BARNA 1994. 346; BARNA 1997. 208.

A KÖTETBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

INTÉZMÉNYEK ÉS GYŰJTEMÉNYI EGYSÉGEK

- BG**
Bibliothek des Benediktinerstiftes Göttweig
- BTM**
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
- EKK Bp**
ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Budapest
- KÖH**
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
- FLP**
Főapátsági Levéltár, Pannonhalma
- LA**
Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
- MNG**
Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
- MOB**
Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest
- MOL**
Magyar Országos Levéltár, Budapest
- OSZK**
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- OSZKK**
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár,
Budapest
- ÖNB**
Österreichisches Nationalbibliothek, Bécs
- SL**
Stiftsarchiv St. Lambrecht
- SLF**
Stiftsarchiv Lilienfeld
- SzPL**
Székesfehérvári Püspöki Levéltár,
Székesfehérvár
- TA**
Tibold Attila gyűjteménye, Pannonhalma
- FOLYÓIRATOK, PERIODIKÁK**
- AH**
Ars Hungarica
- AHA**
Acta Historiae Artium
- MÉ**
Művészettörténeti Értesítő
- PZ**
Pressburger Zeitung
- TBM**
Tanulmányok Budapest múltjából

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- AGGHÁZY 1959**
AGGHÁZY MÁRIA: *A barokk szobrászat Magyarországon*. I–III. Bp. 1959.
- ART IN THE MAKING**
Art in the Making. Italian Painting before 1400.
Kiállítási katalógus. Ed. BOMFORD, DAVID.
National Gallery London 1989–1990.
- AURENHAMMER 1956**
AURENHAMMER, HANS: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*. (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. VIII.) Wien 1956.
- AZ ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁNAK ÍROTT FORRÁSAI**
Az államalapítás korának írott forrásai.
Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.
- BAGIN 1988**
BAGIN, ANTON: *Kostoly a kaplnky hlavného mesta SSR Bratislavy*. Bratislava 1988.
- BÁLINT 1942**
BÁLINT SÁNDOR: *Egy magyar szentember*.
Orosz István önéletrajza. Bp. 1942.
- BÁLINT 1943**
BÁLINT SÁNDOR: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népiélet köréből*. Kassa é. n. (1943)
- BÁLINT 1960**
BÁLINT SÁNDOR: *Egy ismeretlen régi szegedi városkép*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958/59. Szeged 1960. 191–196.
- BÁLINT–BARNA 1994**
BÁLINT SÁNDOR – BARNA GÁBOR: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp. 1994.
- BALOGH 1872**
BALOGH AUGUSTINUS FLORIANUS: *Beatissima Virgo Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum historico-pragmatico adumbravit – parochus Kocsközcensis*. Agrariae 1872.
- BARNA 1996**
BARNA GÁBOR: *Mariazell und Ungarn. Die Verehrung der Magna Domina Hungarorum*. In: *Schatz und Schicksal*. 281–294.
- BARNA 1997**
BARNA GÁBOR: *Máriacell és Magyarország. Adalékok a Celli Mária – Magna Domina Hungarorum hazai tiszteléséhez*. AH 25 (1997) 197–219.

BARNA 2001

BARNA GÁBOR: *Búcsújárók*. Bp. 2001

BARNA–HERMANN 1993

BARNA GÁBOR – HERMANN EGYED:
A bátaszékiek máriacelli búcsújárása. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5 (1993) 1–2. 155–173.

BAROCK IN DER SLOWAKEI

Barock in der Slowakei. A Pamiatky a múzeá folyóirat különszáma, összeáll.: MEDVECKÝ, JOSEF. Bratislava 1992.

BAROK 1998

RUSINA, IVAN et al.: *Dejiny slovenského výtvarného umenia. Barok*. Bratislava 1998.

BEISSEL 1913

BEISSEL, STEPHAN: *Wallfahrten zum Unserer Lieben Frau in Legende und Geschichte*. Freiburg im Briesgau 1913.

BELTING 2000

BELTING, HANS: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Bp. 2000.

BERTALAN 1942

BERTALAN VILMOS: *Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom*. Bp. 1942.

BIEDERMANN 1982

BIEDERMANN GOTTFRIED: *Katalog der mittelalterlichen Kunst. Alte Galerie am Landesmuseum Joanneum*. Graz 1992.

BIEDERMANN 1996

BIEDERMANN, GOTTFRIED: *Bemerkungen zum großen »Mariazeller« Wunderaltar*. In: *Schatz und Schicksal*. 107–115.

BLUMAUER-MONTENAVE 1985

BLUMAUER-MONTENAVE, LISELOTTE: *Die Gnadenstatue von Mariazell und ihre Darstellungen*. Wien 1985.

BONOMI 1969

BONOMI, EUGEN: *Die Mirakelbücher der Wallfahrtsorte Óbuda-Kiscell/Kleinzell bei Altofen und Makkos Mária/Maria Eichel bei Budakeszi in Ungarn*. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 12 (1969) 271–300.

BONOMI 1970

BONOMI, EUGEN: *Ungarndeutsche Wallfahrten nach Mariazell (Österreich) im 20. Jahrhundert*. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde. Band 13. Marburg 1970. 136–190.

BRUNNER 2002

„...da half MARIA aus aller Not“. *Der Große Mariazeller Wunderaltar aus der Zeit um 1520*. Hrsg. BRUNNER, WALTER. Graz 2002.

ČIČO 2002

Čičo, Martin: *Bratislava I*. In: Čičo, Martin – Kalinová, Michaela – Paulusová, Silvia: *Kalvárie a krížové cesty na Slovensku*. Bratislava 2002. 106–123.

CFH

Catalogus fontium historiae Hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Collegit GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS. Bp. 1937–1938. Legújabb magyar fordítása: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette KRISTÓ GYULA. Szegei Középkortörténeti Könyvtár 15. Szege 1999.

CORETH 1959

CORETH, ANNA: *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich.* Wien 1959.

CORETH 1982

CORETH, ANNA: *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock.* Wien 1982.

CSATKAI 1953

CSATKAI ENDRE et al.: *Sopron és környéke műemlékei.* Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ. (Magyarország műemléki topográfiája II.) Bp. 1953.

DEHIO

Dehio – Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Steiermark (ohne Graz). Bearb. WOISETSCHLÄGER, KURT – KRENN, PETER. Wien 1982.

DERCSÉNYI 1941

DERCSÉNYI DEZSŐ: *Nagy Lajos kora.* Bp. é. n. [1941]

DEVÓCIÓ ÉS DEKORÁCIÓ. EGER 1987.

Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. Kiáll. kat. Eger, Dobó István Vármúzeum, 1987. Szerk. LENGYEL LÁSZLÓ. Eger 1987.

DIE WUNDER VON MARIAZELL

Die Wunder von Mariazell. Faksimile-Reproduktion der 25 Holzschnitte eines unbekanntenen deutschen Malers um 1520 nach dem einzigen Exemplar in der Sammlung des Herrn Alfr. Coppenrath in Regensburg. München 1883.

DOLNIČAR 2003

DOLNIČAR, JANEZ GREGOR: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve: Ljubljana 1701–1714.* Szerk. LAVRIČ, ANA. Ljubljana 2003.

EBERHART 1992

Eberhart, Helmut: „...durch ein gethanes Gelübd“. *Zur Bedeutung des Wallfahrtsgedankens im Barock.* In: Lust und Leid. Barocke Kunst – Barocker Alltag. Red. Schwarzkogler, Ileana. Graz 1992.

EBERHART 1996

Eberhart, Helmut: *Magna Mater Austriae. Zur Wallfahrts-geschichte von Mariazell von der Gründung bis in das 19. Jahrhundert.* In: *Schatz und Schicksal.* 23–34.

EBERHART 2003

EBERHART, HELMUT: *A mariazelli zárandokhely története és jelentősége.* In: *Mariazell és Magyarország.* 30–40.

EPHEMERIDES

Ephemerides Cellenses ab Anno 1704. SL o. Sign.

EREMIASCH 1713

EREMIASCH, AMILIAN ADALBERT: *Apparatus exegeticus ad conscribendam Historiam seu annales ecclesiae Miraculosa B. M. Virginis Cellensis in Styria ex chartophylacio Lambertino desumptas Anno 1713.* SL o. Sign.

ESTERHÁZY PÁL 1690

ESTERHÁZY PÁL: *Az egész világon...* Nagyszombat, 1690. Hasonmás kiadás: A szöveget gondozta KŐSZEGHY PÉTER. Kísérő tanulmány: KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR, valamint GALAVICS GÉZA. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXX. Bp. 1994.

FALLENBÜCHL 1940

FALLENBÜCHL FERENC: *A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon.* Bp. 1940.

FARBÁKY 1990

FARBÁKY PÉTER: *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor.* MÉ 39 (1990) 166–197.

FAZEKAS 2003

FAZEKAS ISTVÁN: *Máriacell és a magyar nemesség a barokk korban.* In: *Mariazell és Magyarország.* 102–115.

FELL 1996

FELL, HEIDELINDE: *Tresore des Glaubens. Die Schatzkammer von Mariazell.* In: *Schatz und Schicksal.* 1996. 77–88.

FIDLER 1990

FIDLER, PETR: *Architektur des Seicento. Baumeister, Architekten und Bauten des Wiener Hofkreises.* Habilitációs értekezés. Kézirat. Innsbruck 1990.

FIDLER 1997

FIDLER, PETR: *Domenico Sciascia und seine Landsleute in Österreich und im Königreich Ungarn.* In: *Graubündner Baumeister und Stuckateure.* Beiträge zur Erforschung ihrer Tätigkeit im mitteleuropäischen Raum. Hrsg. KÜHLENTHAL, MICHAEL. Locarno 1997. 309–338.

FILA–JUG 1997

FILA BÉLA – JUG LÁSZLÓ: *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai.* Kisterenye-Bp. 1997.

FLORES MARIANI 1777

LADISLAV A S. STEPHANO: *Flores Mariani, sive: gratiae et beneficia B. V. Mariae Cellensis, quae in ecclesia RR. PP. Discalceatorum Ordinis SSS. Trinitatis redemptionis captivorum, In Hungaria ad Vetus Budam ... collitur.* Budae 1777.

FRANCOVÁ–GRAJCIAROVÁ 2001

FRANCOVÁ, ZUZANA – GRAJCIAROVÁ, ŽELMÍRA: *Bratislavská maliarska rodina Majschovcov.* [A pozsonyi Majsch festőcsalád.] Kiállítási katalógus. Bratislava 2001.

FRANZ 1909

FRANZ, ADOLPH: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter.* Band II. Freiburg i. B. 1909. 521.

FRIEß 1980

FRIEß, NATALIE: *Domenico Sciascia.* Disszertáció. Graz, Universität, 1980.

FRINTA 1998

FRINTA, MOJMIR: *Punched decoration on late medieval panel and miniature painting.* 1–2. Prague 1998.

GALAVICS 1986

GALAVICS GÉZA: *Kössünk kardot az pogány ellen.* Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986.

GALAVICS 1988

GALAVICS GÉZA: *A mecénás Esterházy Pál.* (Vázlat egy pályaképhez.) MÉ 37 (1988) 136–161.

GALAVICS 1992

GALAVICS GÉZA: *Főúri búcsújárás a XVII. században.* (A búcsújárás mint a néprajz és a művészettörténet közös kutatási feladata). In: *Közélettel* 1992. 65–69.

GARAS 1955

GARAS KLÁRA: *Magyarországi festészet a XVIII. században.* Bp. 1955.

GARAS 1960

GARAS, KLARA: *Franz Anton Maulbertsch 1724–1796.* Bp. 1960.

GERSTENBERGER 1996

GERSTENBERGER, MARIANNE: *Die gotische Wallfahrtskirche in Mariazell.* In: *Schatz und Schicksal.* 35–50.

GBKÖ/BAROCK 1999

Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. IV. Barock. Hrsg. LORENZ, HELMUT. München – London – New York 1999.

GBKÖ/GOTIK 2000

Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. II. Gotik. Hrsg. BRUCHER, GÜNTER. München–London–New York 2000.

GOTIK IN DER STEIERMARK

Gotik in der Steiermark. Katalog der Steirischen Landesausstellung, Stift St. Lambrecht. Graz 1978.

GRAFF 1772

GRAFF, AEMILIANUS: *Catalogus Monasterij Sancti Lamberti [...]* Anno M.DCC.LXXII, no. 316. SL III B e 1

GUGITZ 1950

GUGITZ, GUSTAV: *Das kleine Andachtsbild in den österreichischen Gnadenstätten in Darstellung, Verbreiterung und Brauchtum nebst einer Ikonographie.* Wien 1950.

GUGITZ 1955-1958

GUGITZ, GUSTAV: *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch.* 5 Bde. Wien 1955–1958.

GYARMATHY 1863

GYARMATHY JÁNOS: *Nagy-Maria-Czeli búcsújárás I–VII.* Religio 1863. I. félv. 324–325, 332–333, 349–350, 356–357, 364–365, 371–373, II. félv. 51–53, 67–68.

GYÖRFFY 1977

GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve.* Bp. 1977.

HAMMER 1996

HAMMER, ELKE: *Mariazeller Mirakelliteratur der frühen Neuzeit.* In: *Schatz und Scicksal.* 193–207.

C. HARRACH–KISS 1983

C. HARRACH ERZSÉBET – KISS GYULA: *Vasi műemlékek.* Szombathely 1983.

HÓMAN–SZEKFŰ 1936

HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA: *Magyar történet.* Bp. 1936.

INTERNUS TEMPLI STATUS

Kiscell, felosztási iratok. Internus Templi Status, fols. 92r–101r.

JANKOVICH MIKLÓS GYŰJTEMÉNYEI

Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. A MNG kiállításának katalógusa. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD. Bp. 2002.

JAHRVOGEL 1700

JAHRVOGEL, P. HIERONYMUS: *Puteus Aquarum Viventium Cant. 4.* Brunn der Lebendigen Wasser. Steyr 1700.

JORDÁNSZKY 1836

JORDÁNSZKY ELEK: *Magyarországban, 's az ahhoz tartozó Részekben lévő bődösátság Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása. Posonban 1836. Reprint kiadás: Bp. 1988.*

KAINDL 1996

KAINDL, HEIMO: *Zur ewig sichtbaren Huld und Ehr... Die künstlerische Einrichtung der Wallfahrtskirche Unserer lieben Frau in Mariazell. In: Schatz und Schicksal. 63–75.*

KINSEY 2000

KINSEY, LAURA LYNNE: *The Habsburgs at Mariazell: Piety, Patronage and Statecraft. 1620–1760. Dissertation, University of California. Los Angeles 2000.*

KISCELL, FELOSZLATÁSI IRATOK

MOL, Helytartótanácsi levéltár, C 103, A felosztott magyarországi kolostorok leltárai, Trinitárius kolostorok, 24. csomó, *De Trinitariis Budensis.*

KIRSCHBAUM-BRAUNFELS

Lexikon der christlichen Ikonographie I–VIII. Szerk. KIRSCHBAUM ENGELBERT, BRAUNFELS, WOLFGANG et al. Freiburg–Basel–Wien 1968–1976.

KNIES 1896

KNIES, KARL: *Die Punzierung in Österreich. Eine geschichtliche Studie. Wien 1896.*

KOPTIK: COMPENDIUM

KOPTIK, ODO: *Compendium historicum von dem Ursprung und Merkwürdigkeiten des Gnaden- und Wunderreichen Orths Neu Mariae-Zell Bey Dömelck... Ödenburg 1749.*

KOPTIK: DESCRIPTIO

KOPTIK, ODO: *Descriptio historica et geographica Cellae-Marianae. EKK Bp. Ab 220.*

KOPTIK: ELENCHUS

KOPTIK, ODO: *Elenchus Gratiarum a Beatissima Virgine Cellensi nobilibus Quibusque concessam. SL No. 1486. III A/b13.*

KOPTIK: REGIO MARIANA

KOPTIK, ODO: *Regio Mariana. I–V. SL No. 1487. III A/b8–12. Bd. 2. VI. SL No. 1486. III A/b 13.*

KOVÁCS ÉVA 1998

KOVÁCS ÉVA: *Species - modus - ordo. Válogatott tanulmányok. Szerk. VERŐ MÁRIA és TAKÁCS IMRE. Bp. 1998.*

KÖNIG 1976.

KÖNIG, ULRIKE.: *Balthasar Ferdinand Moll, ein Bildhauer des Wiener Spätbarock. Dissertation, Wien, 1976.*

KÖZELÍTÉSEK 1992.

Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Szerk. MOHAY TAMÁS. Debrecen 1992.

KRENN 1967.

KRENN, PETER: *Der Große Mariazeller Wunderaltar von 1519 und sein Meister. In: Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz 2 (1966/67). Graz 1967. 31–51.*

KURZER ENTWURF

Kurzer Entwurf, Deren, in dem Hoch-Gräfllich Zichy-Berényi-Marianischen Gottes-Haus, sich befindlichen Altären. MOL, P 707, Zichy-levéltár, Fasc. 12 et G. N. 96., fols. 412r–417v. [Közli: SCHOEN 1930. 145–148.]

KUMOROVITZ 1983

KUMOROVITZ L. BERNÁT: *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi (és "török") háborúja. Századok 117 (1983) 919–982.*

KÜKÜLLEI 2000

KÜKÜLLEI JÁNOS: *Lajos király krónikája. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta KRISTÓ GYULA. Bp. 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.)*

LIPP 2002

LIPP MÓNIKA: *Művészet a XVIII. századi Óbudán Szent Ivó oltárképének tükrében. Bp. 2002.*

MACHER 1835

MACHER, MATHIAS: *Der Pilger nach Maria Zell in Steiermark. Eine historisch-topographische Darstellung diese berühmten Wallfahrtsortes. Wien 1835.*

MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1300-1470 KÖRÜL

Magyarországi művészet 1300-1470 körül. Szerk. MAROSI ERNŐ. Bp. 1987. I-II. kötet

MARIAZELL ÉS MAGYARORSZÁG

Mariazell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. Szerk. BRUNNER, WALTER – EBERHART, HELMUT – FAZEKAS ISTVÁN – GÁLFFY ZSUZSANNA – HAMMER-LUZA, ELKE – HEGEDŰS ANDRÁS. Esztergom–Graz 2003.

MARIAZELL UND UNGARN

Mariazell und Ungarn. 650 Jahre religiöse Gemeinschaft. Hrsg.: BRUNNER, WALTER – EBERHART, HELMUT – FAZEKAS, ISTVÁN – GÁLFFY, ZSUZSANNA – HAMMER-LUZA, ELKE – HEGEDŰS, ANDRÁS. Graz–Esztergom 2003.

MÁRIA-CZELI LILIAMOK 1858

Mária-czeli liliamok. Az 1857. sept. 8-ki Mária-Czeli magyar országos bucsujáratra vonatkozó történeti jegyzetek, főpásztori levele. Előkészületek, utazási rajzok, versezetek, s egyházi beszédek gyűjteménye. Pest 1858.

MARIE 1996

Marie. Le culte de la vierge dans la société médiévale. Ed. IOGNA-PRAT, DOMINIQUE – PALAZZO, ÉRIC – RUSSO, DANIEL. Paris 1996. 15–43.

MMT–Bp1

HORLER MIKLÓS et al.: *Budapest műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája IV.) Szerk. POGÁNY FRIGYES. I. köt. Bp. 1955.*

MMT–Bp2

HORLER MIKLÓS et al.: *Budapest műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája VI.) Szerk. POGÁNY FRIGYES. II. köt. Bp. 1962.*

MMT–P

Pest megye műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ. I-II. Bp. 1958.

MMT–H2

Heves megye műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája VIII.) Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ – VOIT PÁL. II. köt. Bp. 1972.

MAROSI 1973

MAROSI ERNŐ: *A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. AH 1 (1973) 25–66.*

MAROSI 1982

MAROSI ERNŐ: *Das grosse Münzsiegel der Königin Maria von Ungarn. Zum Problem der Serialität mittelalterlicher Kunstwerke. AHA 28 (1982) 3–22.*

MAROSI 1995

MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Bp. 1995.*

MAUSOLEUM 1664

Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum... Norimbergae 1664. Hasonmás kiadás: Kísérő tanulmány: RÓZSA GYÖRGY. Bibliotheca Hungarica Antiqua XIV. Bp. 1991.

MIHÁLYI 1934

MIHÁLYI ERNŐ: *A magyar falu egyházművészete. Pannonhalma 1934.*

MUROVEC 2001

MUROVEC, BARBARA: *Poslikava cerkve sv. Roka nad Šmarjem pri Jelšah. Acta historiae artis Slovenica 6. 2001.*

MŰVÉSZET I. LAJOS KIRÁLY KORÁBAN

Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus. Szerk. MAROSI ERNŐ, TÓTH MELINDA, VARGA LÍVIA. Bp. 1982.

NAGY JÓZSEF 1996

NAGY JÓZSEF: *A celldömölki búcsújáráhely kialakulása. Celldömölk 1996.*

OPFERGABEN

Opfergaben. SL Schachtel Mariazell, Kirche-Schatzkammer o. Sign.

PACHER 1912

PACHER DONÁT: *A dömölki apátság története. Bp. 1912.*

PATAKY 1951

PATAKY DÉNES: *A magyar rézmetszés története. Bp. 1951.*

PETTSCHACHER 1668

PETTSCHACHER, GERHARD: *Continuatio gratiorum oder fernere Beschreibung der wunderbarlichen Geschichten, Miracul und Gnaden, so ... in dem berühmten Gottshauf zu Zell in Steyermark vom 1645 biß 1666 ... erweisen worden. Klagenfurt 1668.*

PETTSCHACHER 1678

PETTSCHACHER, GERARDUS: *Benedicta Virgo Cellensis ... Ab Anno 1666 usque ad Annum Christi 1678 factum. Graecy 1678.*

PLANK 1978

PLANK, BENEDIKT: *Geschichte der Abtei St. Lambrecht. Festschrift zur 900. Wiederkehr des Todestages des Gründers Markward von Eppenstein 1076–1976. St. Lambrecht 1978².*

PLANT 1981

PLANT, MARGARET: *Portraits and Politics in Late Trecento Padua: Altichiero's Frescoes in the S. Felice Capelle S. Antonio. The Art Bulletin 63 (1981) 406–425.*

PODLAHA-ŠITTLER 1903

PODLAHA, A. - ŠITTLER, E.: *Chrámový poklad u sv. Víta v Praze. Jeho dejiny a popis, Staré inventáře chrámu Svatovítského. Praha 1903.*

PORKOLÁB 1927

PORKOLÁB ISTVÁN: *Celldömölk. Kismáriacell szabadalmas mezőváros története. Celldömölk 1927.*

PREISS-VLNAS 2001

PREISS, PAVEL – VLNAS, VÍT: *Pietas Austriaca a Bohemia Pia. In: Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století. Katalog výstavy v NG v Praze. Ed. VLNAS, VÍT. Praha 2001.*

PROCESSIONES...

Processiones ad Cellas Marianas de Anno 1692 et 1693. SL Lad. 38. L; *Processiones ad Cellas Marianas de Anno 1712.* SL Lad. 41. G; *Processiones venerunt in Cella Marianas 1675.* SL Lad. 41. G.

PROTHOCOLLUM MARIANUM

Prothocollum Marianum S. S. Rosarii in Celis Eiusdem B. V. M. [1633–1782] SL o. Sign.

PSCHYREMBEL 1977

PSCHYREMBEL, WILLIBALD: *Klinisches Wörterbuch.* Berlin-New York 1977.

PULSZKY-RADISICS 1884

A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma. Összeállította: PULSZKY KÁROLY – RADISICS JENŐ. Bp. 1884.

QUITT 1898

P. QUITT, BRUNO: *Zur Geschichte der Mariazeller Kirche, insbesondere ihrer Stuckarbeiten.* Der kirchliche Schmuck. Blätter des christlichen Kunstvereines der Diözese Seckau 29 (1898) 2.

RADOCSEY 1955

RADOCSEY DÉNES: *A középkori Magyarország táblaképei.* Bp. 1955.

REITZNER 1952

REITZNER, VIKTOR: *Alt-Wien-Lexikon für österreichische und süddeutsche Kunst und Kunstgewerbe.* Wien 1952.

RIEDL-KLIER 1958

Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland. Gesammelt und bearbeitet von RIEDL, ADALBERT – KLIER, KARL M. Eisenstadt 1958.

RMK I-II

SZABÓ KÁROLY: *Régi Magyar Könyvtár (1473–1711), I-II.* Bp. 1879–1885.

RMK III

SZABÓ, KÁROLY – HELLEBRANT, ÁRPÁD: *Régi Magyar Könyvtár.* (1473–1711) III. Bp. 1896–1898. Kiegészítés, mutatók: Bp. 1990–1996.

RMNY II.

Régi Magyarországi Nyomtatványok. II. 1601–1635. Bp. 1983.

RMNY III.

Régi Magyarországi Nyomtatványok. III. 1636–1655. Bp. 2000.

RODLER 1907

RODLER, GERHARD: *Geschichte und Beschreibung der Gnadenkirche Mariazell in Steiermark, mit Illustrationen und Führer durch die Schatzkammer.* Mariazell 1907.

RÓZSA 1973

RÓZSA GYÖRGY: *Magyar történelemábrázolás a 17. században.* Bp. 1973.

ROYT 1994

ROYT, JAN: *Kult a ikonografie sv. Václava v 17. a 18. století.* In: Svatý Václav v umění 17. a 18. století. Katalog výstavy v NG v Praze. Praha 1994.

ROYT 1999

ROYT, JAN: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století.* Praha 1999.

SAINT-JACQUES DE COMPOSTELLE 1978

VIELLIARD, JEAN: *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll.* Mâcon (1938) 1978.

SCHATZ UND SCHICKSAL

Schatz und Schicksal. Steirische Landesausstellung 1996. Mariazell & Neuberg an der Mürz, 4. Mai bis 27. Oktober. Kiállítási katalógus. Hrsg.: EBERHART, HELMUT – FELL, HEIDELINDE. Graz 1996.

SCHEMPER-SPARHOLZ 2001

SCHEMPER-SPARHOLZ, INGEBORG: *Der Hochaltar Johann Bernhard Fischers von Erlach und die Arbeiten Lorenzo Mattiellis in Mariazell.* In: Barockberichte Heft 29/30. 2001. 692–728.

SCHMIDT 1977

Schmidt, Leopold: *Via sacra.* Zur Geschichte der „Heiligen Straße“ zwischen Wien und Mariazell. In: *Via Sacra.* 1977. 73–83.

SCHNEEWEIS 1977

SCHNEEWEIS, EMIL: *Wegweiser zur Magna Mater Austriae. Denkmale der Volksfrömmigkeit in der Via sacra.* In: *Via Sacra.* 1977. 84–94.

SCHOEN 1930

SCHOEN ARNOLD: *A budai Szent Anna-templom.* Bp. 1930.

SCHOEN 1935

SCHOEN ARNOLD: *Óbuda múltjából.* Bp. 1935.

SCHWARZ 1992

SCHWARZ, MICHAEL VIKTOR: *Die Schöne Madonna als komplexe Bildform: Prolegomena.* Künstlerischer Austausch / Artistic Exchange, Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte Berlin, 15–20. Juli 1992. Hrsg. GAERTGENS, THOMAS W. 89–98.

SCHWEIGERT 1996

SCHWEIGERT, HORST: *Die Gnadenstatue und das „Schatzkammerbild“ von Maria-Zell.* In: *Schatz und Schicksal.* 89–105.

SIEBIGS 2000

SIEBIGS, HANS-KARL: *Bauliche Sanierungsmaßnahmen an der Ungarnkapelle des Domes zu Aachen in den Jahren 1991–1994.* Veröffentlichungen des Karlsvereins-Domvereins 3. Aachen (2000).

SIGAL 1989

SIGAL, PIERRE ANDRÉ: *Les marcheurs de Dieu.* Armand Colin 1974. Magyarul: *Isten vándorai.* Középkori zarándoklatok és zarándokok. Bp. 1989.

SKAUG 1994

SKAUG, ERLING: *Punch marks from Giotto to Fra Angelico.* Oslo 1994.

SNIEŻYŃSKA-STOLOT 1979

SNIEŻYŃSKA-STOLOT, EWA: *Studies on Queen Elizabeth's artistic patronage.* Critica d'arte, fasc. n. 166–168 (1979) 97–98.

SRH

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum. I–II. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Bp. 1937–1938.

STABERL 1996

STABERL, MICHAEL: *Mariazell und die Habsburger.* Die Geschichte der Beziehungen des Hauses Habsburg zur Magna Mater Austriae im 18. Jahrhundert. Heiligum Mariazell. Dissertation. Wien 1996.

STEINHERZ 1887

STEINHERZ, SAMUEL.: *König Ludwig I. von Ungarn und seine Weihgeschenke für Maria-Zell.* Mittheilungen des Historischen Vereins für Steiermark 35 (1887) 97–106.

STERNEGGER 1758

STERNEGGER, BERTHOLD: *Sechstes Jahr-Hundert der zu Mariam nach Zell in Styermarck angefangenen Walfahrt.* [Steyr 1758]

STERZ 1820

STERZ, MARIAN: *Dreibändiges Kompendium über die Geschichte von St. Lambrecht und Mariazell* [um 1820] SL o. Sign.

STILLFRIED 1996

STILLFRIED, AGNES: *Der barocke Umbau der Mariazeller Wallfahrtskirche.* In: *Schatz und Schicksal.* 51–61.

STRAUB 1984

STRAUB, ROLF E.: *Tafel- und Tüchleinmalerei des Mittelalters.* In: *Reclams Handbuch der künstlerischen Techniken.* Bd. 1. Stuttgart 1984.

SÚPIS 1–3.

Súpis pamiatok na Slovensku 1–3. köt. Red. GÜNTHEROVÁ, ALŽBETA. Bratislava 1967, 1968, 1969.

SZACSVAY 1996

SZACSVAY ÉVA: *Úvegképek.* Catalogi Musei Ethnographiae 2. Bp. 1996.

SZAMOSI 1979

SZAMOSI JÓZSEF: *Máriacelli emlékkönyv. Képes magyar kalauz.* München–Zürich 1979.

SZAMOSI 1983

SZAMOSI JÓZSEF: *Nagy Lajos király építkezése és emlékei Máriacellben.* Új Látóhatár 33 (1982) 219–229, 405–416. [München 1983.]

SZAMOSI 1987

SZAMOSI JÓZSEF: *Magyar zarándoklatok Máriacellbe.* Katolikus Szemle 39 (1987) 318–338.

SZILÁRDFY 1979

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében.* In: Népi gyógyítás Magyarországon. Szerk. ANTALL JÓZSEF – BUZINKAY GÉZA. Bp. 1979. Orvostörténeti Közlemények Suppl. 11–12. 207–236.

SZILÁRDFY 1981

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Magyar barokk szentképek.* MÉ 30 (1981) 114–135.

SZILÁRDFY 1984

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984.

SZILÁRDFY 1994

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése.* Bp. 1994.

SZILÁRDFY 1995

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17–18. század.* Szeged 1995.

SZILÁRDFY 1997

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19–20. század.* Szeged 1997.

SZILÁRDFY 2000

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Sajátos típusok a magyar szentek barokk kori ikonográfiájában.* In: Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítási katalógus, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000. Szerk. CSÉFALVAY PÁL – KONTSEK ILDIKÓ. 2000. 55–88.

SZILÁRDFY 2003

SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Ikonográfia – kultusz történet.* Képes tanulmányok. Bp. 2003.

SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP 1987

SZILÁRDFY ZOLTÁN – TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Bp. 1987.

SZOVÁK 2003

SZOVÁK KORNÉL: *Nagy Lajos király és Mariazell*. In: *Mariazell és Magyarország*. 82–92.

TAKÁCS-PFEIFFER 2001

P. TAKÁCS J. INCE O.F.M. – PFEIFFER JÁNOS: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. Pápa–Zalaegerszeg 2001.

THUROCZ, JOHANNES DE 1985

JOHANNES DE THUROCZ *Chronica Hungarorum I. Textus*. Ediderunt GALÁNTAI, ELISABETH et KRISTÓ, JULIUS. Bp. 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. Tomus VII.) [Magyar nyelvű fordítása: KÜKÜLLEI JÁNOS: *Lajos király krónikája*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta KRISTÓ GYULA. Bp. 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.)]

TÖMÖRY 1932

TÖMÖRY, EDITH: *Die Geschichte der Ungarischen Kapelle zu Aachen*. Ungarische Jahrbücher 12 (1932).

TÖRTÉNELEM-KÉP 2000

Történelem-kép. A MNG kiállításának katalógusa. Budapest 2000. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD és SINKÓ KATALIN. Bp. 2000.

TRIUMPH DER PHANTASIE

Triumph der Phantasie. Barocke Modelle von Hildebrandt bis Mollinarolo. Kiállítási katalógus. Wien, Österreichische Galerie Belvedere 1998. Wien 1998.

TÜSKÉS 1993

TÜSKÉS GÁBOR: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Bp. 1993.

TÜSKÉS-KNAPP 1995

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)*. Történelmi Szemle 37 (1995) 68–81.

TÜSKÉS-KNAPP 2000

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 104. (2000) 573–602.

TÜSKÉS-KNAPP 2001

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Bp. 2001.

TÜSKÉS-KNAPP 2002

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Az egyházi irodalom műfjai a 17–18. században*. Bp. 2002.

URBACH 1991

URBACH ZSUZSA: „*Genuina effigies...*” *A máriacelli kincstár kegyképének másolata a Szépművészeti Múzeumban*. In: *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991. Szerk. TAKÁCS IMRE, BUZÁSI ÉNIKÓ, JÁVOR ANNA, MIKÓ ÁRPÁD. Bp. 1991. 255–261.

VALENTINITSCH 1996

VALENTINITSCH, HELFRIED: *Religiöse Propaganda, Kunst und Politik – Die Mirakelbilder des Markus Weiß (gest. 1641) in Mariazell*. In: *Schatz und Schicksal*. 117–129.

VÁMOSSY 1924

VÁMOSSY, ŠTEFAN: *Zur Hundertjahrfeier der Kapelle zu Unserer Lieben Frau am Tiefen Wege in Pressburg*. Bratislava 1924.

VC 1755

Visitatio Canonica De Anno 1755°. Kézirat, Archív mesta Bratislavy (Pozsonyi Városi Levéltár), Sign. E. C. 156.

VC 1823

Visitatio Canonica Anno 1823 peracta. Kézirat, Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár), Súkromný archív bratislavskej kapituly, kapsa O, fasciculus 1, No 4.

VIA SACRA

Via Sacra. Das Wallfahrtmuseum in Kleinmariazell. Ausstellung und Katalog von GRÜNN, HELENE. Zweite vermehrte Auflage. Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Wien 1977.

VEIDER 1947

VEIDER, JANEZ: *Stara ljubljanska stolnica. Njen stavbni razvoj in oprema*. Ljubljana 1947.

VRIŠER 1992

VRIŠER, SERGEJ: *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1992.

WAGNER-RIEGER 1988.

WAGNER-RIEGER, RENATE: *Mittelalterliche Architektur in Österreich*. Sankt Pölten – Wien 1988.

WAID 1982

WAID, IMMA: *Mariazell und das Zellertal*. Aus Geschichte und Chronik. h. n. 1982.

WALLFAHRT KENNT KEINE GRENZEN

Wallfahrt kennt keine Grenzen. München, Bayerisches Nationalmuseum, 1984. Kiállítási katalógus. Hrsg.: KRISS-RETTENBECK, LENZ – MÖHLER, G. München 1984.

WEIß 1638

WEIß, THOMAS: *Vrsprung und Miracula vnser Lieben Frawen zu Zell in Steyermackht*. Wien 1638.

WIESFLECKER 2003

WIESFLECKER, PETER: *A Habsburgok és Mariazell*. In: *Mariazell és Magyarország*. 41–53.

WINAND 1989

WINAND, KLAUS: *Zur Geschichte und Architektur des Chors und der Kapellenbauten des Aachener Münsters*. Recklinghausen 1989.

WONISCH 1909

OTHMAR WONISCH: *Erinnerungsblätter an die Jubiläums- und Krönungs-Feierlichkeiten in Mariazell in den Jahren 1907 und 1908*. St. Lambrecht 1909. o. n.

WONISCH 1916.

WONISCH, OTHMAR: *Die Gnadenbilder Unserer Lieben Frau in Maria-Zell*. Sankt Lambrecht – Mariazell 1916.

WONISCH 1947

WONISCH, OTHMAR: *Geschichte von Mariazell*, (Mariazeller Wallfahrtsbücher I). Mariazell 1947

WONISCH 1950

WONISCH, OTHMAR: *Beschreibung der Sehenswürdigkeiten von Mariazell*. 1950

WONISCH 1951

P. WONISCH, OTHMAR: *Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Lambrecht*. Österreichische Kunsttopographie XXXI. Wien 1951.

WONISCH 1957

P. WONISCH, OTHMAR: *Mariazell*. München 1957.

WONISCH 1960

WONISCH, OTHMAR: *Die vorbarocke Kunstentwicklung der Mariazeller Gnadenkirche*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde Steiermark 19. Graz (1960).

ZELLER CALENDER

Zeller Calender [nach 1773] SL Mariazell, o. Sign.